

NORSK ETNOLOGISK GRANSKING

Emnenr. 1.

Fylke: Oppland

Tilleggsspørsmålnr.

Herad: Østre Toten

Emne: Arde og plog

Bygdelag:

Oppskr. av: Pål Gihle

Gard: Gile

(adresse): Kraby

G.nr. 93 Br.nr. 2

A. Merk av om oppskrifta er etter eiga røynsle.

B. Eller om den er etter andre heimsmenn: (ta også med alder, heimstad, yrke):

Endelike ting har jeg fått spørre på av min far Peder Gihle som nu er 81 år gammel.

SVAR

1. I amtmann Christian Sommerfelts, Efterretninger om Christians Amt" står det: Den totenske Plov findes aftegnet paa Hr. N. Dannes Kort over Toten: -- "Den her brügelige Ahd er tegnet paa forberemdelte Kort." Dannes kart er trykt 1796. I Jens Krafts beskrivelse heter det fra Toten 1823 at arde brükes i de lägere egner.

Nærnes mi og i Totenprestens Nils Tommersens plog i "Cestus Sapphicus" trykt 1661.

2. Arden brükes fremdeles, men vel bare til jøtsetning- og kypning pü mindre brük.

För folk fikk gode ploger og harver blev äkeren stött ardet för säingen. Blev det ikke bra nok etter förste gang, ardet de toers over förne en tär til, korsarding. Ä arde pü strä over de gamle förne gikk ikke si bra, arden vilde da lett sveive. Kornet blev helst myldet ned med harv, men ofte ogsä med arde. Äkeren var de ardet en gang för og slettet med harv. I den tiden de gjorde det pü denne mäten, sä sent som i 1880, far kan brükke det, brükke de grindarder og det

var gjerne 6-7 ardekarer og like mange gamper. For hvert steg hesten tok gnæka og gnærket det i kvilene og viæne på arden, så det var en underlig lât som fólgte hele rekken bortover jorden. De gamle kara her var så gode til å herme opp att etter denne låten i grindarden så det var mors å høre dem fortelle.

Når såinga skúlde ta til måtte det færas for sâmannen. Til det brukte de ofte en ard, færa-arden, og den har vi enda. Det er en liten spegjort ard med stutt treveksne; faste skjeker har det hørt til (grindard.) Den gikk lett og det var gjerne en unghest som skúlde stâs til som blev brukt til det arbeidet.

3. Nå brukes ikke arden til potetsetting lenger, iindtatt når det er en som skal ha satt et lite, kaustje uregelmessig jordstykke. Da er arden, lekarden, så lettvinnt å snu med, og en kommer så lett bort; alle hiker og kroker med den. For 20 år siden var arden alminnelig brukt til potetsetting og kjøring i potetåkeren utover sommeren. Men så kom dobbeltarden, Sniggplozen og flere andre redskaper som tar to fûrer på en gang så en da sparer både en mann og en hest. Nå er helautomatiske potetsetter alminnelige. Det er stor forskjell på ard og hyppploz, arden mest av tre, ^{hyppplozen av jern, med kort skjær som går over i to veltfjiler.}

4. Den ard som er brukt i den senere tid er av samme type som fig. 3. Styret på fig. 1 og 2 er ikke kjent her. Måten skjekene på fig. 1

er festet på kjennes heller ikke, men no lignende som på fig. 2 kjennes. (Kan arden fig. 2 virkelig være brukt slik som på tegningen? Jeg kan ikke skjønne hvordan veksnet kan søke ned når skjeteene er festet på den måten.)

5. Skjeteer av lignende type som på fig. 4 er brukt på typen fig. 3. Her på garden har vi igjen noen arder av det slaget, og vi kaller en ard med slikt drag for grindard - grinnat. Navnet kommer vel av at skjeteene sammen med tværlene danner en grind. Noen sier grēnat og mener at arden heter så fordi den griner når den blir hjørt.

6. Vi har altså grindard og lekkard - lækkat. Ardene er av samme type hvad hais og veksne angår, det er måten draget er festet på som gir arden navnet. Tegningen på Darrus kart er av en grindard. Vår grindard - Totenard - brotkard - lekkard skiller seg ganske tydelig fra Hedemarksarden konstruksjonsmessig sett. Slike som veksnet er festet og likesi Darrus tegning, synes ^{det} å tyde på at grindarden er elst her i bygda. I de siste 50-60 år er det bare lekkarden som er brukt.

Ardhaisen - atkousen - heter det brokete treet som veksnet - vækksne - er festet i. Haisen er alltid av bjørk, av voksin krok. I bekketkanten var det lettest å finne ardhaisemner. Lekkarden har lenger hais enn grindarden og den fremste lange delen går omtrent parallelt med veksnet og jorda; nå ser en aldri at drottenden ligger slik mot jorda som på fig. 3. Grindarden har kort hais som peker noe oppover når veksnet står vannrett, det er av hensyn til trekket.

Lekkarden har fremst en lekk, ardlekken -

som skokket festes i. En jernklemme med hakke i er festet fremst på hæsen, og lekken som går løs innpå den kan flyttes opp og ned i hakkene, så dybdegangen kan reguleres noe der. Jeg har sett arder med en fast krok i drottenden, hvor da en lekke fra skokket hektes innpå.

Veksnet består av grima og sjölve veksnet. Grima er et solid jern som på lekkarden går gjennom hæsen og er skruet fast bak på denne; tett framfor hæsen har grima et tverjern som vingene på veksnet er festet til, og aller fremst er grima sviret fast i spissen på veksnet. Nålennåta går fra midt på veksnet opp gjennom hæsen. Bak på hæsen er styret skruet fast i det tangen på veksnet går gjennom både hæs og styre.^{*)} Sjölve håndtaket på styret er skruet fast det og, er oftest av veksins tre og heter ardkakke.

På de grundardene vi har er veksnet laget ontrent like ens som på lekkarden, men det er festet på en annen måte. Hæsen har et høyt og smalt hull, hvor kanten på framsiden ofte har beslag som fortsetter opp under bøyen på hæsen. Underst i hullet ligger et solid bleikverset tre, det stikker igjennom på baksiden og holdes på plass av to trenagler. Dette treet går fram under veksnet og støt og bærer det, grima i veksnet ligger flatt ned på treet, tangen går opp gjennom hullet, styret likeså og alt er bleiet fast. Det var om å gjøre å bruke slike bleier at veksnet fikk den riktige jord-søkende stillingen, for disse ardene hadde ikke nål. Et solid beslag med en plate som dekker hele underste tværenden på hæsen og

*) På eldre lekkarder går styret gjennom hæsen og er kilt fast.

går opp langs sidene måtte det være når alt skulle blies fast. De nyere ardene hvor veksnet er skruet fast trenger ikke så svært beilag. Til lekhard og plog - p^tög - brukes skokle - skakke -, til grindard skjete - šēje.

Skjeteene på våre grindarder er litt anderledes festet enn på Hedemarksarden fig. 4. Tverbræene kalles kveiler, - et kveile -, de er begge festet til hæsen med viispenninger. Det forreste kveilet tar trekket, det er bøiet ned på midten og ligger under hæsen med flat-siden mot denne. Det ligger an mot en blei som er stukket gjennom et hull fremst på hæsen, viisa går over hæsen. Endene er stukket inn i hull i skjeteene som støier seg mot en pinne litt inne på kveilet. Skjeteene er ikke festet, da det forreste kveilet er så langt i forhold til det bakre at skjeteene holdes i spenn og sitter på den måten. Det bakerste kveilet er bøiet opp på midten, det ligger på kant mot hæsen støiet på baksiden mot et lite jern, med viisa under hæsen. Dette kveilet har et hull i hver ende som skjeteene stikkes inn i og opptar således intet trekk, bare trykk nedover og spennet som før sagt.

7. På Darrus tegning ser en at ardoetsnet er smidd av et stykke, det er i alle fald meget kort. De nyere veksner er som før nevnt smidd av flere deler og meget lengre. Når de blev for stilt måtte de reies og det var tungt smedarbeid. - Til jøketsetting brukte de ofte en ard med særskilt bredt veksne, den kjøptes med to hester, trebeitard. Veksnet på de andre

ardene var vel opprinnelig laget like store, slik var det her på garden, men de blev jo smalere og kortere av slit. Det var bra å bruke en ard med bredt veksne når en kjørte mellom jøstebene første gangen, den løste jorda godt opp i botn. Grindarden var holdt for å være sikrere enn lekkarden som hadde lett for å flykte opp når en klemte ned på kakken, da blev det jøstearding. Men det var meget å holde istand på grindarden, viir, kveiler og skjaker blev for utslett.

8. Ardene her har ikke velteffiler, men på sidene av hansen er det brukt å spikre på klamper for å gjøre større furer.

9. Jeg har ikke hørt at ordet ard er brukt om noen karvtype.

10. På lekkarden reguleres dybdegangen med nåla som har skrivegjenger både over og under hansen med vingemuttere. På eldre arder har nåla ofte bare hull for en stift over hansen. Med lekken kunne, som for sagt, også dybdegangen reguleres. Hos grindarden måtte dybdegangen reguleres med kveilene. De hadde stort utvalg i kveilene med forskjellig krømning og forskjellig lengde alt etter hestens høyde og bredde - ei folmar måtte ha godt rom i skjakene.

11. Typene 5-7 kjenner jeg ikke.

12. Ardene var laget på garden av bygdesmeden, det har også jeg sett for en 30 år siden. Men det var nok på det nærmeste slutt med at smeden gikk rundt i garden da. De satte opp smie ved hjemmet sitt og smidde der.

Ikke alle smeder var like gode ardsmeder.

13. Nå brukes bare fabrikksmidde ploger.

Den siste hjemmegjorte plogen på Gile blev laget 1891, det var en brøttoplog, den er like hel enda og er brukt til å bryte opp ca. 70 mål jord med nok så myk stein i, så den er sterkgjort. Samme smedem har laget en 2 hestes plog som også er til stees. Hvad disse hjemmegjorte plogene kostet vet jeg ikke, da smedens arbeide ikke er spesifisert: regnskapsboka, han hadde dagbetaling.

Den første fabrikksmidde plogen som kom til Gile blev kjøpt 1892 hos O. Møstad & Søn, Gjøvik, og kostet kr. 46,-. 1891-92 var altså skillet mellom gamle og nye plogtyper på Gile. På enkelte andre gardar har de nok kanskje kassert det gamle noen år før, her på garden var de ikke så raske til å skifte om.

14. Det må vel være typen fig. 8 som er tegnet på Davres kart, og etter den tegningen å dømme har veltefjåla vært helt flat.

15. Plogkaren hadde med en trespade til å renke veltefjåla med, for plogen gikk nok ikke ren. Det er ikke stitt fabrikkplogene går rene heller, og da er det greit å ha no å skyve av jorda med. På de hjemmegjorte plogene er det spikret på en gammel bærrem til feste for trespaden. En slik spade er spikket eller feljet til av en bordstubb eller annet høvelig tre.

16. Plogen blev kjørt helst på veltefjåla når en kjøpte tomreipes.

17. For å få plozen opp fra bakken når den blev lagt på den andre side er det spikeret på en klamp på åsen. Noe navn på den har jeg ikke hørt.

18. Her var det bare høgreplozer. Da det lei på fikk de en vendplog, men den blev ikke my brukt.

19. Plogdybden kunne bli 6-8 tommer, det viser slitet på treverket som gikk ned til landstonga. Noen dybderegulering fantes ikke på de gamle plozene. Gikk plozen for dygt var det vel å henge seg på styret så skjæret vog opp, gikk den for grøndt var det å løfte litt og skyne framover. Jeg har ofte hørt et uttrykk om en som var god plogkar at han var "fong i hönnonn", det vil si at han var sterk og spesielt tung til å legge seg på styret.

Jeg har åren med styret av en hjemmeggjort plog, den var kjøpt av Børgesmeden (en smed som bodde i Borgen på Totenåsen). Denne plozen har stilbart hjul - trehjul med jernjord - og bekslet er også stilbart, ganske godt forseggjort, fra 1880 inne.

20. Det er ristill på de plozene jeg har sett. Ristillen måtte nok ta i mot støyten så den er meget grovgjort og åsen har sterkeste veden der den er festet. Skjæret med veltefjåla har svakt feste i åsen i forhold til ristillen. I et skiftebrev fra 1748 herfra, er særskilt nevnt at en plog hadde vekse og ristill, og det skulle vel tyde på at det ikke var helt alminnelig med ristill da.

21. Kjenner jeg ikke til.

22. Plozen blev kjøpt bort og hjem fra jorden

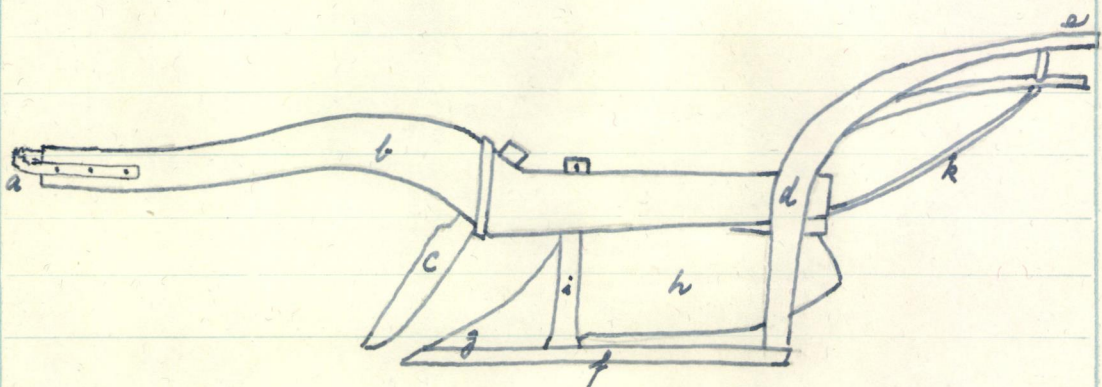
på en truckonning som var til det bruket.
Et steindrag blev ogsaa brugt til å kjøre plog
på når det falt seg så.

Styret på de gamle plogene her på garden
er laget av ett krekete tre. Det er festet bak-
rest på langstranga, gir i rett vinkel med
denne opp til plogåsen som er tappet gjennom
styret og bøyer så bakover fra dette festet.
Bakfra er styret kløvet slik at det blir
til to håndtak, ploghorn. Disse sitter ganske
tett sammen på de elste plogene, mens de
på de yngre typene, slik som brittplogen fra
1891, er kommet lengre fra hverandre. - Velle-
fjølene som er av jernplate er mer og mindre
vridde.

Plogtypene hadde gjerne navn etter
smiden: "Smestadplog" - "Grøttbergplog" -
"Börjesmedplog" og etter størrelsen - brittplog -
åkerplog.

Vi sier plog.

Ordet ard - åt - er kantskjinn?

Brittplog. Den siste hjemmegjorte plogen på side.

a bekkøl, b plogås, c ristill, d styre,
e ploghorn, f lænnstang, (også ~~lænnstang~~) plogil,
g plogær, h væltfjøl, i fõt, k støtte.

Kåhhu den 3.sept.1953.

Norsk etnologisk gransking,

Oslo.

Frå Pål Gihle sender eg dette svaret på spørjelista om ard og plog. Han fekk sjå fotostatkopi av dei svara som var sendt inn før her frå Toten, og syntest det var noko tunt. Eg bad han då laga sjølv eit svar ut frå den same lista. Og her er resultatet. Han er ekspert på dette, har eit godt lite gardsmuseum og er svært interessert. Eg synest dette er ~~eiintressant~~ eit godt arbeid. Har De interesse av det, kan De setja Dykk i kontakt med han. Han er sikkert viljug til å hjelpe til så langt han har tid til det. Me kan skaffe foto av desse tinga han her fortel om, i fall det blir spørsmål om det.

Med helsing

Kr. Ivarleberg